



## БУХОРО АМИРЛИГИ ДЕВОНХОНАСИДА ФЙДАЛАНИЛГАН ФИЛИГРАН ҚОҒОЗЛАР

**КЛИЧЕВ ОЙБЕК**

*PhD, БухДУ*

**Аннотация:** Мазкур мақола XIX охири XX аср бошларида Бухоро амирлиги девонхонасида фойдаланилган филигран қоғозлар ва уларнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишга бағишланади. Филигран қоғозларни ўрганишида уларни гуруҳларга ажратиши зарурлиги ҳам мақолада таъкидланади.

**Таянч сўз ва иборалар:** Бухоро амирлиги, қўшбеги, филигран, П. В. Сергеев, герб, ёзишма, архив, "Мир Иброҳимий", фабрика.

**Аннотация.** Данная статья посвящена изучению филигранных бумаг и их свойств, использованных в канцелярии Бухарского эмирата в конце XIX – начала XX вв. В статье указывается необходимость деления филигранных бумаг на группы в процессе их изучения.

**Опорные слова и выражения:** Бухарский эмират, кошбеги, филигран, П. В. Сергеев, герб, переписки, архив, «Мир Ибрахими», фабрика.

**Abstract.** This article is devoted to the study of filigree papers and their properties used in the office of Bukhara Amirate in the end of XIX and at the beginning of XX centuries. the necessity of grouping filigree papers is revealed in the article.

**Keywords and expressions:** Bukhara emirate, qoshbegi, filigran, P.V.Sergeeva, arms, correspondences, archive, "Mir Ibrohimi", factory.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги девонхонаси мактуб ва расмий ҳужжатлари асосан фабрика қоғозларидан тайёрланган. Бухоро амирлиги ва Россия империяси ҳукумати вакиллари ўртасида ёзишмалар ҳам бевосита мазкур турдаги қоғозларда олиб борилган эди.

Ёзишмаларида фойдаланилган қоғозлар ўзида қаерда, қачон, ким томонидан ва қандай турга мансублигини билдирувчи махсус белгилардан ташкил топган. Қоғоз ишлаб чиқарилган фабриканинг махсус белгиси деганда, мавжуд қоғоз махсулотида уни ишлаб чиқарган жой, шахс, йил, қоғоз турининг белгиси каби филигран (сув белгилар) ва штемпеллар тушунилади.

XIX аср охири – XX аср бошларига қадар жаҳон ва Россия фабрикаларида тайёрланган қоғозлар ёруғликка тутилганда, уларда чизиклар, сўзлар, ҳарфлар, рақамлар, гуллар, ҳайвонлар ва турли буюмларнинг тасвирини кўришимиз мумкин.

Ушбу ярим кўринувчи белгилар XVII–XIX асрларда "тамға" деб аталган. Аммо илмий адабиётларда улар филигран ёки сув белгилари деб юритилади. Дастлабки, филигран қоғозларини тайёрлаш XIII асрнинг сўнги чорагида Италия қоғоз ишлаб чиқариш маркази ҳисобланган Фабрианода амалга оширилган. Филигранларда иш куроллари, хўжалик буюмлари, сиёсий шахсларнинг тасвирлари ва уларнинг герблари ҳам ўз аксини топган<sup>1</sup>.

Филигран қоғоз – қоғоз олиш мосламасидаги ингичка тўрларда ипак ёки ингичка сим ёрдамида махсус ҳарф, белги, сўз ёки расм шаклида тўқилган. Шундан сўнг, қоғоз коришмаси шу тўқима ипак ва симларга алоҳида қалинликда жойлашган. Ушбу махсус тасвирлар қоғоз олиш мосламасида бир йил муддат ичида яроқсиз ҳолатга келган ва уста унга қайтадан шу тасвир туширишга ҳаракат қилган. Бу ҳол қоғозларнинг қайси ҳудудда ва қандай тасвирили филигранларга

<sup>1</sup> Малкин И.Т. История бумаги. – М.: Издательство АН СССР, 1940. – С. 130.

эга бўлишини аниқлашга ёрдам беради<sup>1</sup>. Дастлабки, филигранлар жуда қўпол ҳолатда ишланган бўлиб, вақт ўтиши билан бу фаолият ҳам санъат даражасига кўтарилганлигини кўришимиз мумкин.

Ўрта Осиёда, хусусан, XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда уста Мир Иброҳим томонидан тайёрланган қоғоз “Мир-Иброҳимий” деб аталган. Бу қоғоз тури ҳам ўзида 24x24 диаметрли ҳалқалар кўринишидаги сув белгилари мавжудлиги билан фарқланади.

Россия мануфактура ва фабрикаларида ишлаб чиқилган қоғозларда ҳам махсус белгилар қўйилган. Улар ҳарфлар, сўзлар, тасвирлар, рақамлардан иборат бўлган.

З.В.Участкинанинг тадқиқотларида Россия қоғозларидаги дастлабки филигранлар Санкт-Петербург қоғоз тегирмонларида Адмиралтейс герби ҳисобланган “лангар” тасвири шаклида эканлиги таъкидланади. Россияда қоғоз тайёрловчи мануфактуралар ўз маҳсулотларини бозорда сотишдан олдин

уларда махсус товар белгиси аксини тушириш кераклиги хусусида тегишли қарорлар қабул қилинган. Жумладан, 1744 йил Россия бозорларида рус товарларини бошқа мамлакат товарларидан ажратиш олиш мақсадида қоғозларни муҳрлаш тўғрисида қарор қабул қилинади. 1778 йил 18 октябрда эса Россиядаги қоғоз ишлаб чиқарувчи мануфактуралар учун махсус қонун қабул қилинган. Унда қоғоз фабрикантилари сув белгисига эга қоғозларни тайёрлаш, қоғозда ишлаб чиқарилган ҳудуд номи ва муассаса раҳбарининг исми мазмунини берувчи бош ҳарфларни акс эттириши ва қоғоз ишлаб чиқарилган сана белгисини жойлаштиришлари кераклиги белгиланган эди<sup>2</sup>.

Ушбу ҳолат натижасида бозорларда қоғоз танланган ёки сотиб олинган вақтда харидор учун қоғоз қаерда, ким томонидан ва қачон ишлаб чиқарилганлигини аниқлай олиш имконини берган. Бу тартибнинг назорати Россия мануфактура коллегияси назорати доирасига киритилган. Улар эса, ўз навбатида, мануфактура эгалари томонидан ҳар олти ойда юборилган қоғоз намуналари, асосида таққослаш имкониятига эга бўлишган. Тарихий манбаларни ўрганиш натижасида Россияда дастлаб, 13 та мануфактурада ушбу фаолият олиб борилганлигини кўришимиз мумкин<sup>3</sup>.

Тадқиқот жараёнида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Россия империяси ва амирлик ҳукумати ўртасида олиб борилган ёзишмаларида филигран белгилари мавжуд қоғозлардан фойдаланилганлиги аниқланди. Ушбу ёзишмаларда фойдаланилган филигран қоғозларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин.

1. гуруҳ сўзлар ҳамда тасвирлардан иборат филигран қоғозлар;

<sup>1</sup> Масалан, Европадаги қоғоз ишлаб чиқарган ҳар бир давлат ўзига хос филигранларга эга бўлган. Агар Италия қоғозларида, асосан, қўлқоп, халқа, арбалет, қайчи, нарвон, устун каби предметлар, шунингдек, ҳўкиз калласи, аждар, қанотидан ўқ еган қуш, қозикқа боғланган от каби ҳайвон ҳамда папа тасвири, қўлида хоч ушлаб турган фаришта каби тасвирлар мавжуд бўлса, Франция қоғозларида Труа, Париж каби шаҳар герблари, делфин, ит каби ҳайвон, лилия гули билан безатилган Ф ҳарфи туширилган қалқон ва икки қалит белгилари тасвирланган. Шу билан бирга, Швейдин, Эбербах, Эберштатде шаҳри герблари ҳисобланган чўчка расми, бургут, айиқ тасвири, Германия қоғозлари учун болта, Польша қоғозлари учун эса лилия ва олти қиррали хоч хос бўлса, Голландия қоғозларига голланд шаҳарлари, хусусан, D'Pap' Moole деган ёзув ҳамда тегирмон расмидан иборат Амстердам шаҳри гербининг акси туширилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, баъзи бир филигран тасвирлар бир неча давлатда фойдаланилган. Буни қоғоз ишлаб чиқариш технологиясининг бир давлатдан иккинчи давлатга ўтиши билан боғлаш мумкин. *Қarang: Лихачёв Н.П.* Бумага и древнейшая бумажная мельница в Московском государстве // Записки императорского Русского археологического общества. Т.V. Новая история. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1892. – С. 237–329.

<sup>2</sup> Участкина З.В. Развитие бумажного производства в России. – М.: Издательство Лесная промышленность, 1972. – С. 223–224.

<sup>3</sup> Бахтияров А. История бумажного листа (историко-технический очерк). – М.: Народное образование, 1905. – С. 20.

2. гуруҳ сўзлар, тасвирлар ҳамда рақамлардан ташкил топган филигран қоғозлар;

3. гуруҳ фақат сўзлардан иборат филигран қоғозлар.

Ёзишмаларда фойдаланилган қоғозлар ора сида Россия фабрикаларида тайёрланиб, ишлаб чиқарилган, ҳудуди ва фабрикаси номини англатувчи сўзлар ҳамда махсус белги яъни фабрика эмблемаси акси туширилган филигран қоғозлар алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу турга П. В. Сергеева, Доврушевская каби фабрикаларда тайёрланган филигран қоғозларни киритишимиз мумкин.

Россия империясининг Бухородаги элчи-хонаси ҳисобланган сиёсий агентлигининг амирлик ҳукумати вакиллари билан олиб борган ҳамда иккала муассаса девонхоналарида, асосан, Россия империясининг Пенза шаҳрида фаолият юритган П. В. Сергеева фабрикасида ишлаб чиқарилган қоғозлардан фойдаланишган<sup>1</sup>. Ўзаро ёзишмаларнинг таҳлили бу фабрика қоғозлари ўзига хос филигранга эга эканлигини кўрсатди. У *Товарищество П. В. Сергеева* каби қоғоз фабрикаси, *Пенза* – фабрика жойлашган шаҳар номларини англатувчи сўзлар ҳамда махсус фабрика эмблемаси (глобус устида хат ташувчи одам) тасвиридан ташкил топган. Ушбу филигран жуда кўп учрайдиган филигран ҳисобланиб, асосан 45,5x35,5 см дан иборат қоғоз бичимида бир тасвирнинг жойлашган ҳолатида учрайди.

Архив ҳужжатларнинг таҳлили натижа-сида П. В. Сергеев фабрикасида тайёрланган қоғозларнинг ўртача (стандарт) бичими 45,5x35,5 см ни ташкил этилиши инобатга олиб иш юритиш ҳолларида эса ушбу бичимдаги қоғоз тенг ярмида икки қисмга ажрати-

либ натижада 35x22 бичимдаги икки қоғозларга бўлинганлиги аниқланди. Бунинг натижаси бу каби бичимга эга қоғозда филигран тўлиқ тасвирланмаслик ҳолатига олиб келган. Яъни бу бичимдаги қоғозларда қоғоз фабрикаси махсус белгиларининг бир қисми акс этганлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланиб келинаётган Бухоро қўшбегиси девонхона ҳужжатлари орасида *Добрушевская Фабрика* деган сўзлардан иборат қоғоз намуналарини ҳам учратишимиз мумкин. Ушбу филигран қоғоздаги ёзув қоғоз ишлаб чиқарилган фабрика номини англатади<sup>2</sup>.

Шу билан бирга, тадқиқот жараёнида *RHBINISCH BANK POST, BEST WRITING, ERIN GO BRANCH Genuuetrishkinen WM.H.Ward & Co Belfast* ва *KYMMENE* каби ёзувлар акс этган филигран қоғоз намуналари мавжудлиги ҳам маълум бўлди. Ушбу гуруҳга мансуб филигран қоғозларда, асосан, қоғоз фабрикаларининг эмблемалари сифатида қабул қилинган – айиқ ҳамда қалъа биноси тасвири акс этилган қалқон ва бир қатор чизиклардан иборат тожли қалқон, қилич устида икки оёғида тик турган ҳамда бир панжасида қилич кўтариб турган шер тасвири акс этирилган.

XIX аср охири – XX аср бошларига оид ҳукуматлараро ёзишмаларни тадқиқ этиш жараёнида ҳам сиёсий агентлик ҳам амирлик қўшбеги девонхоналарида тасвирлардан, сўзлардан ҳамда рақамлардан ташкил топган филигран қоғозлардан фойдаланилганлиги маълум бўлди. Ушбу турдаги филигран қоғозлар, асосан, Россия империясининг расмий герби сифатида қабул қилинган ва панжаларида давлат рамзлари ҳисобланган скипитер ва держава каби предметларни ушлаган икки кичик ва бир катта тожли икки бошли бургут тасвиридан иборат. Ёзишмаларда фойдаланил-

<sup>1</sup> Ушбу фабрика 1850 йилда савдогар П. В. Сергеев томонидан Сур дарёси соҳилида ташкил этилган. 1859 йилда фабрикада 50 минг даста қоғоз ишлаб чиқарилган. Фабрикада дастлаб матолардан, 1910 йилда эса целлюлоза асосида қоғоз тайёрланган. *Қаранг:* Участкина З.В. Развитие бумажного производства в России. – М.: Издательство Лесная промышленность, 1972. – С. 113.

<sup>2</sup> Ушбу фабрикани ташкил этиш тўғрисидаги тегишли кўрсатма граф И.Ф.Паскеевич томонидан 1849 йилда берилган. Аммо фабрика унинг ворислари томонидан 1872 йилда ишга туширилган.

ган ушбу тасвирга эга филигран қоғозларнинг ҳам бир неча хили аниқланди.

а) фақат панжаларида давлат рамзлари ҳисобланган скипитер ва держава каби предметларни ушлаган икки кичик ва бир катта тожли икки бошли бургут тасвирли;

б) панжаларида давлат рамзлари ҳисобланган скипитер ва держава каби предметларни ушлаган икки кичик ва бир катта тожли икки бошли бургут ҳамда *PAPIER A LETTRES GLORIA* сўзлари акси туширилган тасвирли;

в) панжаларида давлат рамзлари ҳисобланган скипитер ва держава каби предметларни ушлаган икки кичик ва бир катта тожли икки бошли бургут 1870–1882 каби рақамлар ҳамда *Two Eagles Mill va Four Eagles Mill* ёзувлари ҳамда тасвирлардан иборат

г) панжаларида давлат рамзлари ҳисобланган скипитер ва держава каби предметларни ушлаган икки кичик ва бир катта тожли икки бошли бургут ҳамда 1882–1896 каби рақамлардан иборат тасвир.

Ушбу гуруҳларга мансуб филигран тасвирларни таҳлил этиш натижасида қуйидаги фикрларни билдириш мумкин:

1. Бу каби филигранлар Россия империяси давлат гербининг ўзи ёки сўз ва рақамлар билан биргаликдаги тасвирдан иборат бўлган.

2. Филигран тасвирдаги тўрт хонали сонлар қоғозларнинг ишлаб чиқиш даврини англатади.

3. Тасвир остида акс эттирилган ҳарф(литер)лар гарчи лотин графикасида ёзилган бўлса-да, тасвир ва ундаги элементлар (скипитер ва держава) ушбу филигран Россия фабрика қоғозларига тааллуқлилигини ҳамда қоғоз савдоси жараёнида махсус қоғоз тури сифатида фарқланишини таъминлаш мақсадида тайёрланганлигини кўрсатади.

4. Россия империяси, Туркистон генерал-губернаторлиги, Хива хонлиги, қолаверса, Бухоро амирлиги девонхоналари фойдаланган ушбу филигран қоғозлардаги маълумотлар тарихий манбанинг қайси қоғоз ва даврга тааллуқлилигини аниқлашда ёрдам беради.

Россия империяси гербининг филигран тасвирли – гербли фиригран қоғозлар тайёрлаш тажрибаси нафақат ушбу давлатда, балки шу даврда қоғоз ишлаб чиқарилган бошқа давлатда ҳам мавжуд бўлган. Буни Америка Қўшма Штатлари герби тасвири туширилган филигран қоғозидан ҳам кўриш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивидаги И-3 фонддаги АҚШнинг Москвадаги генерал консули расмий мактубининг таҳлили ушбу мактуб махсус АҚШ герби акси туширилган филигран қоғозда ёзилганлигини кўрсатди.

Тадқиқот жараёнида Россия фабрикаларида тайёрланган уч шер тасвирли қалқон, қалқон устида кийик боши, остида 1910 рақамлари тасвирли филигран қоғозлар ҳам мавжудлиги аниқланди. Ушбу икки варақли қоғоз тўлиқ бичимда 43,5x34 см ни ташкил этади. Бу типография типидagi икки (араб ва рус) графикасида ёзилган филигранли бланк қоғози ҳисобланади. Бухоро амири ҳамда сиёсий агентлиги муҳрлари билан тасдиқланган бу ҳужжат “Бухоро амирлигининг олтин юлдуз” орденини тақдим этишда Амир Олимхон фармони учун махсус тайёрланган<sup>1</sup>.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган Бухородаги рус сиёсий агентлиги ҳамда амирлик қўшбегиси девонхона йиғма жилдларини тадқиқ этиш шуни кўрсатдики, ушбу иккала муассаса ўртасида олиб борилган ёзишмаларда фақат сўзлардан иборат филигран қоғозлардан фойдаланилган. Ушбу қоғозларда *Original Marran Paper, Original Turkey Mill Kent* ҳамда *Original Legat Mills* каби лотин графикасидаги сўзлар ўз аксини топган. Бу каби ёзувлари мавжуд филигран қоғозлар Бухоро амирлиги ҳудудига қўшни мамлакатлар, асосан, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Туркия мамлакатларидан олиб келинган<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> ЎзР МДА Р-1591-фонд, 1 -рўйхат, 3-иш, 1-варақ.

<sup>2</sup> ЎзР МДА И-3-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 161-варақ.



Архив ҳужжатларининг таҳлили 1910 йилда кейинги даврда *Original Legat Mills* ёзувли ва филигранли қоғозлар Бухородаги рус сиёсий агентлиги, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳузуридаги дипломатик амалдорларнинг махсус бланкаларини тайёрлашда фойдаланилганлиги кўрсатди. Бу ўз навбатида Россия Ташқи ишлар вазирлиги тизимига кирувчи муассасаларнинг расмий бланклари вақт-вақти билан бир турдаги қоғозда тайёрланганлиги англатади.

Эътиборли томони шундаки, Ўрта Осиё минтақасида XIX аср охири ва XX аср бошларида фойдаланилган ҳамда хорижий мамлакатларда тайёрланган қоғоз намуналари ҳам мавжуд. Биз ўз тадқиқотимиз жараёнида *Original Legat Mills*. Ҳарф (литер)ли филигран қоғозларни икки ўринда учратдик. Улар ҳарфлар ва қоғознинг бичими жиҳатидан фарқланди.

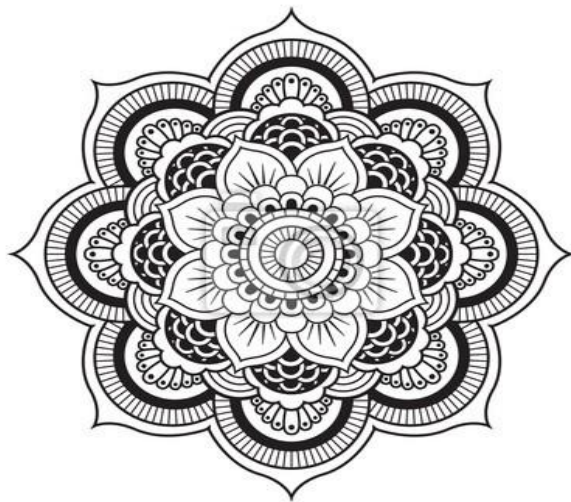
Лекин архив ҳужжатларини таҳлил этиш жараёнида йирик бичимга эга ҳарфлардан иборат *ORIGINAL LEGAT MILLS* филигран қоғознинг тўлиқ бичими мавжудлиги аниқланди. Агар фақат ҳарфлардан иборат ва бир варақдан иборат қоғоз 21,5x27,5 см ёки 35,5x22 см дан иборат бўлса, ушбу қоғознинг икки варақли тўлиқ бичими 27,5(б)x43 см ни ташкил этади<sup>1</sup>. Тўлиқ икки варақ ҳолатидаги қоғознинг чап томон варағида *ORIGINAL LEGAT MILLS* каби сўзлар, варақнинг ўнг томонида эса махсус тасвир мавжудлигини кўришимиз мумкин. Бу ҳол қоғозлардаги мавжуд филигран тасвирларни аниқлашда манбашуносдан алоҳида синчковликни талаб этади.

Шу билан боғлиқ яна бир ҳолат мавжудки, унга алоҳида эътибор бермоқ лозим. Яъни қоғозда филигран тасвири ёки ҳарф (литер)и тўлиқ акс эттирилмаган бўлса, унда тадқиқотчи манба ёзилган даврда фойдаланилган филигран қоғозларни ўзаро таққослаши даркор. Шундан кейингина ёзма манбанинг аниқ қайси филигран қоғозда ёзилганлиги маълум бўлади.

Юқорида баён этилган фикрлардан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш жоизки:

1. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Ўрта Осиё ҳудудидаги деярли барча девонхоналарда фабрикада тайёрланган қоғозлардан фойдаланилганлигини қайд этиш мумкин.

2. Мазкур давр тарихини ўзида жамлаган ушбу манбалар ёзилган қоғозларни ўрганилиши ва уларнинг ўзаро фарқлаш усуллари-ни ишлаб чиқиш, қўлёзмаларнинг ташқи таҳлилини амалга ошириш жараёнида манбашунос олимлар фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади.



<sup>1</sup> ЎЗР МДА И-3-фонд, 1-рўйхат, 243-иш, 54–55-варақ